

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника
Кафедра соціальної психології**

Н.В.Абдюкова

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Методичні рекомендації

Івано-Франківськ – 2003

ББК 88.47

A 18

Абдюкова Н.В. Організація та проведення судово-психологічної експертизи. Методичні рекомендації. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 2003. – 26 с.

Рецензенти:

МОСКАЛЕЦЬ В.П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського університету ім. В.Стефаника

ІЛІЙЧУК В.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Прикарпатської філії НАВСУ, майор міліції

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника**

З М І С Т

ВСТУП

I. Організаційні аспекти судово-психологічної експертизи

II. Методика проведення судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі

**III. Оформлення результатів судово-психологічної експертизи.
Висновок експерта**

ЛІТЕРАТУРА

ВСТУП

Судово-психологічна експертиза виступає одним із засобів встановлення істини в практиці судочинства і вважається джерелом доказів. Вона сприяє розкриттю і розслідуванню злочинів, а також організації процесу перевиховання засудженого в умовах виправно-трудової установи.

На сьогодні вже у жодної людини не виникає сумнівів з приводу необхідності залучення спеціальних психологічних знань в практику юридичної діяльності. Експерт-психолог може надати слідчому (суду) інформацію про особливості прояву всіх психічних процесів особистості залежно від її віку чи емоційного стану; про її характерологічні властивості та їх вплив на поведінку; про особливості налагодження міжособистісних стосунків та формування мотиваційної, ціннісно-сислової, емоційно-вольової та ін. сфер тощо.

Спроби активного використання судово-психологічної експертизи в карному судочинстві здійснювалися вже на початку ХХ століття. Але рівень розвитку практичної психології того часу не відповідав запитам юридичної практики, ефективних науково об ґрунтованих методик цілісного вивчення особистості майже не існувало, тому експертні завдання були позбавлені глибини вирішення. Першим вагомим дослідженням у галузі судово-психологічної експертизи була праця А.Брусиловського “Судово-психологічна експертиза”, теоретичні положення і практичні рекомендації якої залишаються в багатьох аспектах актуальними і для сучасності.

Важливо зазначити, що на теперішній час проблематика судово-психологічної експертизи виступає об’єктом дослідження багатьох вітчизняних вчених (Грошевий Ю.М., Костицький М.В., Коченов М.М., Митрохіна З.І., Нор В.Т. та ін.). І прогрес в цій галузі є очевидним: судово-психологічна експертологія як синтез і результат взаємодії психології та кримінального права знаходиться на завершальній стадії розв’язання таких важливих завдань як диференціювання предмету дослідження (з метою уникнення злиття з психологічними чи юридичними науками), розробка власного категоріального апарату (в межах юридичної психології як прикладної та фундаментальної науки), розробка

нових понять, необхідних для практики судочинства і т.д. Не буде перебільшеним висновок, що від рівня цих розробок залежить введення або випадання з поля уваги правознавців юридично значущих психічних феноменів, а для окремої людини, яка включена в судочинство, правильність тих юридичних вердиктів, що виносяться стосовно неї.

Таким чином, сутність судово-психологічної експертизи полягає у складанні психологічного портрету підекспертної особи і виявленні тих особливостей, ознак і того психологічного підґрунтя обставин, що мають значення при встановленні істини у справі.

I. ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Судово-психологічна експертиза виступає однією з форм залучення спеціальних знань у кримінальному процесі, що передбачено КПК України. Вона є самостійним дослідженням, яке проводить експерт з метою допомоги у розслідуваній справі. В якості експерта повинна виступати компетентна особа, яка має відповідну теоретичну підготовку і високий рівень знань у галузі психології, а також практичний досвід використання цих знань. Висновок експертизи носить доказовий характер, тобто виступає як джерело доказів по справі, а тому експерт несе велику моральну і правову відповідальність за точність, повноту і об'єктивність проведеного ним дослідження та інтерпретацію його результатів.

Судово-психологічна експертиза проводиться або на стадії попереднього розслідування, або на стадії розгляду справи в суді. В першому випадку вона призначається постановою слідчого, а в другому – ухвалою суду. Чи постанова, чи ухвала повинні містити в собі відомості щодо обставин справи, визначення експерта (чи групи експертів), перелік питань, які потребують експертного дослідження, об'єкт дослідження (підекспертна особа), а також перелік матеріалів, що надаються експертам.

Таким чином, об'єктом судово-психологічної експертизи виступають психологічні механізми поведінки людини в конкретній юридично значущій ситуації (М.Коченов). А її предметом є вивчення механізмів і закономірностей функціонування психіки, які приводять чи привели до конкретних правових наслідків (Л.Алексєєва).

Узагальнено виокремлюють такі підстави для призначення судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі:

- 1) відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- 2) перенесені чи наявні соматичні захворювання (особливо інфекційні, хронічні і невиліковні);
- 3) наявність особливостей, що свідчать про крайню невірноваженість, емоційність або агресивність, порушення головних психічних процесів;

- 4) неправомірна поведінка потерпілого, що провокує скоєння злочину; наявність ознак, що припускають можливість існування стану сильного душевного хвилювання правопорушника;
- 5) нерозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної суті і значущості своїх дій;
- 6) сумніви у правдивості показань свідків і потерпілого, що ґрунтуються на їхній невідповідності характеру ситуації чи інших даних;
- 7) невідповідність встановлених мотивів характеру вчиненого;
- 8) сумніви в авторстві письмового тексту тощо.

Разом з тим, до компетенції судово-психологічної експертизи не входять:

- 1) питання права (винність або невинність особи, визначення форми провини, мотиву, мети і наміру злочину);
- 2) загальна моральна оцінка особи та її діянь, висновок щодо достовірності чи недостовірності її показань;
- 3) питання, які не можна розв'язати на сучасному рівні розвитку психологічної науки (телепатія, яснобачення, парадіагностика, психокінез).

Судово-психологічна експертиза, виступаючи різновидом науково-практичної діяльності, повинна опиратись на ряд принципів. М.В.Костицький, зокрема, виокремлює серед них наступні:

1. Принцип відтворюваності – полягає в тому, що хід і результат експертного дослідження можуть бути відтвореними при не обхідності іншими спеціалістами.

2. Принцип перевірюваності – полягає в тому, що отримані під час експертизи дані та зроблені на основі них висновки, повинні бути доступними для перевірки у випадку повторного дослідження.

3. Принцип критичності – полягає в тому, що спеціальні знання, які використовує експерт, повинні відповідати сучасному рівню розвитку психологічної науки, а також теорії та практиці психологічної експертизи.

4. Принцип планомірності – полягає в тому, що експертне дослідження проводиться згідно із визначеним планом,

складеним після попереднього знайомства з об'єктом дослідження, відповідно до поставлених завдань і відповідної експертної методики.

5. Принцип достовірності – полягає у відсутності сумнівів у тому, що вибраний екпертом шлях дослідження, застосовані ним методи і допоміжні засоби безумовно правильні, а використовувані для обґрунтування висновки, положення відповідають досягненням психологічної науки.

6. Принцип доступності – полягає в можливості зрозуміти навіть неспеціалістові результати (хід, методи) проведеного дослідження тощо.

Інформація, одержана під час проведення судово-психологічної експертизи, повинна відповідати вимогам точності, обґрунтованості та надійності. При цьому точність інформації корелює із чутливістю використаних в дослідженні методик; обґрунтованість (валідність) залежить від придатності чи відповідності вибраних методів стосовно проблем, які вивчаються; надійність (вірогідність) інформації означає стабільність її результатів при повторних дослідженнях.

Звернемо увагу на певні організаційні моменти у призначенні та проведенні судово-психологічної експертизи. Як вже зазначалося, призначається експертиза або слідчим, або судом. Проводиться вона може або в спеціальних судово-експертних установах (при їх наявності), або за основним місцем роботи експерта (в навчальних, науково-дослідних, медичних закладах; психологічних службах чи приватних організаціях).

Орган, який призначив експертизу повинен вручити експерту копію постанови (чи ухвали) про її призначення, роз'яснити йому його права і обов'язки, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від надання висновку у справі або за надання свідомо неправдивого висновку, а також попередити про відповідальність за розголошення інформації попереднього слідства.

Згідно з КПК України експерт має право вимагати надання йому для ознайомлення і вивчення всіх матеріалів попереднього слідства, а також матеріалів, яких у справі нема, однак, які, на його думку, стосуються предмету дослідження. Крім цього, експерт має право брати участь у проведенні окремих слідчих дій

за умов наявності відповідного дозволу органу, який призначив експертизу.

Спірним і неврегульованим на сьогодні залишається питання термінів проведення судово-психологічної експертизи. Чітко визначено тривалість лише комплексної психолого-психіатричної експертизи: не більше 30 днів. Тривалість психологічної експертизи залежить від кола тих питань, що виносяться на її вивчення, від міри їх складності. Разом з тим, абсолютно неправильною є думка про те, що вона може бути проведена за 1-2 дні. Дотримуючись правила невідкладного її провадження, експерт спочатку повинен вивчити матеріали справи; провести ретроспективний аналіз події, що сталася; ознайомитися з анамнестичними даними про особу підекспертного; провести з ним (а при потребі й з іншими учасниками процесу) бесіду і лише потім приступати до експериментального психодіагностичного обстеження. Останнє, згідно з вимогами, повинно проводитись не менше як двічі із застосуванням аналогічних методів. Перелічені кроки діяльності експерта потребують чималих затрат часу, не кажучи вже про час, який використовується для кількісної і якісної обробки даних і для оформлення висновку експертизи. Отже, навіть при дуже інтенсивній роботі висновки не можуть бути підготовлені раніше, ніж за 10-15 днів.

Таким чином, судово-психологічна експертиза – це самостійне наукове дослідження, яке проводиться на рівні “експерт-підекспертна особа” і не передбачає участі інших осіб. Винятком є лише експертизи стосовно малолітніх і неповнолітніх свідків. Згідно з КПК України, психологічна експертиза стосовно осіб, які не досягли 16 років, проводиться за згодою батьків або осіб, які їх замінюють. Законні представники малолітнього свідка можуть бути присутніми при проведенні експертизи, а присудність його батьків або осіб, які їх замінюють, допускається за умов наявності відповідного на це дозволу слідчого або іншого органу, який веде розслідування. Втручання в хід експертного дослідження з боку інших осіб неприпустиме.

КПК України передбачає можливість проведення допиту експерта з метою компенсації певних недоліків експертного висновку (якщо такі мають місце). Серед недоліків можна виокремити неповноту викладення суті проведеного дослідження

або його результатів; нечіткість, нелогічність окремих положень чи висновків: вживання без роз'яснень наукового категоріального апарату; наявність суперечностей в тексті “Висновку” як підсумкового документу тощо.

Слідчий або суд (залежно від стадії розслідування справи) мають право призначати додаткову і повторну судово-психологічну експертизу. В першому випадку мова йде про експертизу, спрямовану на подолання неточностей, неповноти первинного експертного дослідження (її може проводити або той самий, або інший експерт). В другому – про експертизу, яка призначається у випадках наявності суперечностей між первинним висновком експертизи та іншими матеріалами справи, між результатами первинної та додаткової експертиз, а також, коли існує сумнів щодо її наукової правильності, достовірності. Повторну експертизу проводить новопризначений експерт (чи група експертів).

Як свідчить досвід застосування судово-психологічних експертиз, юридична практика в цьому аспекті на сьогодні залишається досить вразливою і недостатньо врегульованою. Так, М.В.Костицький зазначає, що існує багато помилок і недоліків у призначенні експертизи, визначенні кола питань до експерта. Мова йде про те, що не завжди експертиза призначається у справі, де її провадження необхідне, і навпаки; про неправильний вибір виду експертизи (особливо комплексної); про форму і зміст поставлених перед експертом питань. Стосовно останнього слід зазначити, що широкі та абстрактні питання позбавляють експерта предметності дослідження. Відповіді на них не є продуктивними, оскільки такі ж широкі і абстрактні. Особливо слід підкреслити, що експерт не має права самостійно змінювати ні форму, ні зміст питань. Тому для ефективності розслідування справи та результативності проведення експертизи необхідними і важливими є конкретні питання. Й.А.Кудрявцев пропонує наступну схему побудови таких питань:

1. Індивідуально-психологічні особливості підекспертного.
2. Їх вплив на поведінку.
3. Конкретний аспект ситуації.

Іншими словами ця схема може бути сформульована наступним чином: чи має підекспертний індивідуально-психологічні особливості у вигляді...(вказати, які саме особливості

цікавлять слідчого чи суд); чи могли вони здійснити суттєвий вплив на поведінку (вказати, яку саме) в такій-то ситуації (вказати конкретний аспект ситуації).

Наступною типовою помилкою при прийнятті рішення про проведення судово-психологічної експертизи є формальний підхід щодо вибору експерта (чи групи експертів). Призначаючи експертизу і вибираючи експерта, суд чи слідчий повинні з'ясувати: в якій галузі працює, чи відповідає коло його професійних, наукових знань змісту питань, які виносяться на експертизу; який стаж його роботи в галузі психології та експертної діяльності, його професійні та наукові можливості. Формальні підстави (науковий ступінь, звання) без врахування специфіки спрямованості наукових пошуків в окремих випадках об'єктивно обумовлюють неповноту його діяльності в якості експерта.

Досить часто на практиці зустрічаються недоліки, пов'язані із застосуванням експертних висновків. Мова йде про те, що, якщо висновок експертизи суперечить іншим зібраним у справі доказам, його часто ігнорують, не згадуючи ні в обвинувачувальному висновку, ні у вирокі. Дана ситуація натомість потребує призначення додаткових або повторних експертиз. В будь-якому випадку висновок експертизи повинен враховуватися в загальному комплексі доказів. Не претендуючи на кінцеве правове розв'язання проблеми (це функція слідчого і суду), експертиза виступає як один із засобів, за допомогою яких збираються факти доказової ваги. А тому її висновки не повинні ігноруватись.

Найтипівішим недоліком в практиці діяльності експертів є бідність методичної бази дослідження, а звідси й поверхневий характер окремих висновків та їх недостатня обґрунтованість. Для повноти і правильності проведення експертного дослідження (як і будь-якого іншого виду дослідження) необхідно використовувати комплекс методів і методик, які взаємодоповнюють себе і одночасно дають змогу взаємно перевіряти виявлену за допомогою них інформацію. Про методичне забезпечення головних видів судово-психологічної експертизи йдеться в наступному розділі.

II. МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

При проведенні судово-психологічної експертизи в кожному конкретному випадку перелік і кількість методик визначаються експертом з урахуванням особливостей підекспертного і ситуації вчинення злочину. Однак набір методик повинен бути достатнім для отримання інформації про особистісні характеристики підекспертного, особливості його інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, комунікативні властивості та особливості між особистісної взаємодії. Як вже зазначалось, експериментальне дослідження проводиться двічі із застосуванням тих самих методик, про що обов'язково зазначається у висновку експертизи. Будь-яке експертне дослідження включає в себе три етапи:

- 1) підготовчий;
- 2) дослідницький;
- 3) заключний.

На підготовчому етапі експерт знайомиться з матеріалами справи, аналізує поставлені перед ним питання, уточнює їх суть, складає план дослідження та визначає послідовність виконання окремих дій і, безумовно, здійснює первинний підбір методів і методик.

Якість і результативність судово-психологічної експертизи в багатьох аспектах визначається підготовчою роботою слідчого, яка включає в себе збір матеріалів, необхідних для проведення експертного дослідження. Мова йде про формування ним належної інформаційної бази, вивчення якої і є одним із завдань підготовчого етапу діяльності експерта. Іншими словами, якщо надійність результатів безпосереднього дослідження підекспертного переважно залежить від рівня компетентності експерта, то можливість використання ним інформації, яка міститься в матеріалах справи, значно пов'язана з майстерністю слідчого, який збирав джерела доказів, а також із правильним відображенням у справі всіх обставин, які можуть мати значення для експертного розв'язання. Центральне місце серед таких обставин, звичайно, посідають фактичні дані, що характеризують особистість підекспертного.

Вивчаючи матеріали справи, експерт вибудовує імовірнісну модель динаміки психічного стану та особистості підекспертного в цілому, і, що найважливіше, в найбільш суттєвий для справи момент – при скоєнні злочину. Цьому сприяють наступні джерела інформації, збір яких – завдання слідчого (суду):

а) показання свідків, потерпілого, обвинувачуваного (експерт звертає увагу при аналізі цього джерела не лише на опис події, що сталася, а й на опис суб'єктивного ставлення підекспертного до себе, близьких, оточуючих, до роботи, відпочинку, до скоєного тощо);

б) медична документація – це важливе джерело фактичної інформації, в якому зафіксовано, коли і чим хворів підекспертний, чи перебував на обліку у психіатра, які ліки приймав тощо. Значення такої інформації важко переоцінити: якщо підекспертний був на обліку у психіатра, то, можливо, він страждав (чи страждає) певними межовими станами психіки. В такому випадку доцільною стає не просто психологічна, а комплексна психолого-психіатрична експертиза, про що обов'язково повідомляється слідчого (суд). Адже відомо, що межові стани і, наприклад, афективна реакція при спільному впливі обтяжують один одного і можуть зумовлювати глибоке порушення регулятивної функції психіки, що за вирішенням суду (і тільки суду!) в окремих випадках дає підстави констатувати неосудність підекспертного. Довести наявність (або відсутність) такого порушення може лише комплексна експертиза.

Далі, вивчаючи медичну документацію, необхідно звернути увагу на те, які ліки приймав підекспертний, чи хворів він напередодні інциденту якоюсь хворобою (особливо важкою, що потребує тривалого лікування). Адже відомо, що тривале медикаментозне лікування – це стресова ситуація, яка за сприятливих обставин може полегшувати прояви агресії чи афективні вибухи. Можливо, в такому випадку необхідною буде консультація лікаря (насамперед щодо з'ясування особливостей впливу лікарських препаратів на поведінку і психіку особи). А в окремих випадках доцільною стає комплексна медико-психологічна експертиза, про що також повідомляється слідчого (суду);

в) неофіційні особисті документи і продукти діяльності підекспертного (щоденники, листи, записники, вірші, малюнки та

ін.). Ці джерела інформації інколи найкраще висвітлюють психологічні особливості особи, особливості її світосприйняття, психічний стан тощо. Їх аналіз допомагає сформувати уявлення про динаміку формування особистості, особливості її життя і розвитку. Зрозуміло, що правильність такого уявлення перевірятиметься і уточнюватиметься під час безпосереднього проведення експертного дослідження (в якому проєктивні методики відіграють чималу роль);

г) результати попередніх експертиз (особливо судово-психологічних чи судово-психіатричних), якщо такі проводились.

Важливо наголосити, що всі перелічені джерела інформації, з якими знайомиться експерт в межах підготовчого етапу експертизи, повинні збиратись і відповідним чином оформлюватись документально лише слідчим. У функції експерта не входить самостійний збір такого роду матеріалів. Разом з тим, він має право клопотати про надання йому таких матеріалів, якщо їх у справі нема, і якщо вони, на його думку, є необхідними для науково обґрунтованого розв'язання поставлених перед ним питань.

Важливо також звернути увагу на те, що, вивчаючи справу, експерт не повинен піддаватись “ефекту первинності” і застосувати каузальну атрибуцію в цілому. Він вибудовує (причому самостійно) лише імовірнісну модель психологічних особливостей підекспертного, його поведінки в цілому і в момент скоєння злочину зокрема. Далі ця модель перевіряється, конкретизується і доповнюється за допомогою використовуваних ним методів і методик, але це суть вже наступного етапу експертизи – дослідницького.

Таким чином, підготовчий етап завершується складанням програми дослідження.

Дослідницький етап – найбільш значний і важливий етап експертизи. В його межах починається співпраця експерта і підекспертного.

Методика проведення судово-психологічної експертизи в кожному конкретному випадку передбачає широкий вибір різноманітних методів дослідження. Тут не може бути сталої системи чи однозначно визначеного переліку методик. Адже все залежить від конкретного об'єкту дослідження, від міри складності поставлених перед експертом завдань і, звичайно, від

професіоналізму самого експерта. Однак у вітчизняній юридичній психології існує ряд рекомендацій з цього приводу, які можуть виступати певною схемою, вихідною точкою у подальшій організації та проведенні експертного дослідження. Так, В.В.Романов пропонує для використання такі методи:

- вивчення матеріалів справи та інших документів, які її стосуються;
- ретроспективний психологічний аналіз події, що сталася, а також поведінки підекспертного і його психологічного стану на основі діагностичних ознак останнього;
- ознайомлення з анамнестичними даними про особистість підекспертного;
- бесіда з ним та іншими учасниками процесу;
- експериментальне психодіагностичне обстеження підекспертного із застосуванням різних тестових методик.

Перші три методи використовуються на підготовчому етапі експертизи. Інші – в межах дослідницького.

М.В.Костицький виокремлює неекспериментальні, експериментальні та діагностичні методи, що можуть використовуватись на II етапі експертного дослідження. Так, до неекспериментальних належать:

1) спостереження (може бути постійним або тимчасовим, суцільним або вибіркоvim. Найкращі результати дає спостереження в природних умовах, без втручання експерта у звичайний хід подій);

2) бесіда та інтерв'ю як різновиди усного опитування (доцільно використовувати на ранніх етапах експертного дослідження з метою збору первинної інформації про особу підекспертного, особливості його ставлення до людей, подій, соціальних цінностей, власної поведінки, а також про його загальноосвітній і культурний рівні, інтереси, світогляд, моральну і правову свідомість тощо);

3) біографічні методи (використовуються також на ранніх етапах експертизи і полягають в аналізі матеріалів, які характеризують життєвий шлях і розвиток психічних процесів, властивостей підекспертного). Як різновиди можуть застосовуватись:

- метод аналізу продуктів діяльності (документи, матеріали, виконані самим підекспертним);

- метод незалежних характеристик (інформація про підекспертного, яку подають його співробітники, вчителі чи викладачі, тобто знайомі з ним люди);

- метод анамнезу (відомості про життя підекспертного, джерелами яких є сам підекспертний, його родичі та близькі люди. Особливо рекомендується застосовувати при експертизі особи із затримками, відставаннями або патологіями психічного розвитку).

Серед експериментальних методів найчастіше використовується природний і лабораторний експеримент. Стосовно дітей в окремих випадках (досить рідко) може проводитись навчаючий експеримент, розроблений на основі вчення Л.С.Виготського про зони актуального і найближчого розвитку. Аналіз його результатів дає змогу встановити індивідуальну працездатність, активність, сприйнятливість до допомоги, здатність засвоювати матеріал, можливість переключення із звичного способу діяльності на нетрадиційний, розвиненість словесно-логічного мислення дитини тощо. Підставою для проведення такого виду експерименту може бути ситуація, коли експерт, вивчаючи розумові можливості неповнолітнього, прагне з'ясувати що має місце: педагогічна занедбаність чи вади психіки.

Природний і лабораторний експерименти можуть проводитись при експертизі у справах про правопорушення, пов'язані із виконанням професійних обов'язків. Їх мета – з'ясувати рівень професійної придатності (чи непридатності) підекспертного; вивчити спосіб реагування і характер його дій в нестандартних (екстремальних) ситуаціях і т.д.

Найбільш вживаною у практиці судово-психологічної експертизи є третя група методів – діагностичні. Серед них виокремлюють особистісні опитувальники, методики по вивченню інтелектуальної, емоційно-вольової, мотиваційної сфер; методики, спрямовані на виявлення особливостей всіх психічних процесів, станів і властивостей особистості, а також проєктивні методики. Розглянемо їх детальніше. Так, серед *опитувальників* найпоширенішими є:

- EPI, EPQ, MPI Айзенка (призначені для діагностики індивідуально-психологічних особливостей особистості; є варіант опитувальника для підлітків);

- Міннесотський опитувальник ММРІ (призначений для вивчення найбільш головних сфер особистості, пов'язаних з її здоров'ям, соціальними, політичними, статевими відносинами; поведінкою (особливо з її невротичними та психотичними типами). Опитувальник розрахований для осіб віком від 16 років і широко використовується в практиці комплексних психолого-психіатричних експертиз);

- патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А.Є.Личко (призначений для визначення типів акцентуації характеру і варіантів конституціональної психопатії, психопатичного розвитку і органічних психопатій в підлітковому та юнацькому віці – 14-18 років);

- опитувальник Шмішека (за призначенням схожий до попереднього (вибір за експертом), тобто спрямований на діагностику типів акцентуації особистості. Має два варіанти: для дітей і для дорослих);

- 16-ти факторний особистісний опитувальник Р.Кеттела (спрямований на отримання багатогранної інформації про особистісні риси, які називають конституційними факторами. Основний варіант призначений для обстеження дорослих з освітою не нижче 8-9 класів, є також дитячий варіант. В.Русалов і О.Гусева пропонують скорочений варіант даного опитувальника під назвою "8 PF");

- опитувальник порушень психічної адаптації (ППА), розроблений А.Скорик і Л.Свердловим (призначений для попередньої діагностики адаптаційних порушень. Використовується як додатковий);

- Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) – спрямований на виявлення особливостей поведінки, емоційних станів, орієнтацій особистості, а також її ставлення до життєвих труднощів тощо. Використовується як додатковий (форма В);

- психодіагностичний тест В.Мельникова і Л.Ямпольського (схожий до опитувальника ММРІ, спрямований на вивчення індивідуально-психологічних особливостей особис-

тості; використовується для обстеження осіб із психічними відхиленнями і педагогічною занедбаністю).

Досить поширеними в практиці судово-психологічних експертиз виступають *проективні методики*:

- тест Роршаха (призначений для встановлення загальної спрямованості особистості, міри реалістичності у сприйнятті дійсності, емоційності у ставленні до оточуючого світу, тенденції до занепокоєння, тривожності, які гальмують або стимулюють її активність. Застосування тесту вимагає великої майстерності експерта);

- методика малюнкової фрустрації Розенцвейга (призначена для діагностики особливостей поведінки в ситуаціях, пов'язаних з появою труднощів, перепон, які перешкоджають досягненню мети. Найчастіше дана методика використовується в експертизі особливих емоційних станів (і не тільки). Розроблено два варіанти: для обстеження дітей і для обстеження дорослих);

- тематичної аперцепції тест (ТАТ) – спрямований на отримання інформації про головні прагнення і потреби особистості; впливи, які на неї здійснюються; конфлікти, що виникають при взаємодії з іншими людьми, і способи їх розв'язання тощо. Розрахований для обстеження дітей і дорослих;

- неіснуюча тварина (дана методика спрямована на діагностику особистісних особливостей, інколи її творчих потенцій. Використовується при експертизі дітей і дорослих в якості орієнтуючої методики, тобто такої, дані котрої дозволяють висунути певні гіпотези про особливості особистості);

- тест “Дім-Дерево-Людина” (призначений для вивчення афективної сфери особистості, її потреб, рівня психосексуального розвитку, а також рівня інтелектуального розвитку. Використовується у всіх головних видах експертизи дітей і дорослих (експертиза особистісних властивостей, експертиза особливих емоційних станів, експертиза головних мотивів поведінки), а також при комплексних експертизах. Схожим є тест “Намалюй людину” і методика “Малюнок сім'ї”, яка, як правило, застосовується при обстеженні дітей і допомагає розв'язати завдання щодо оцінки внутрішньосімейних стосунків);

- методика “Піктограма” (спрямована на вивчення афективно-особистісної сфери, особливостей мислення, опосередкованої пам’яті і т.д. Допомагає виявити інтелектуально-асоціативний фонд особистості, рівень творчої активності її мислення, розвиток процесу узагальнення, а також її афективні установки. Методика розрахована для обстеження дорослих і дітей; дозволяє виявити ознаки розумової відсталості, педагогічної занедбаності, а тому широко використовується в комплексній психолого-психіатричній експертизі, хоча нею і не обмежується, тобто придатна до застосування і в інших видах експертизи);

- методика “Незакінчені речення” (призначена для дослідження спрямованості особистості, системи її ставлень до себе, сім’ї, статевого життя, колег по роботі і т.д. Застосовується як при експертизі дітей, так і дорослих. Позитивом є гнучкість, можливість пристосування методики до різноманітних дослідницьких завдань). Схожими за змістом є методика “Завершення історії” (використовується при роботі з дітьми) і тест словесної асоціації, або асоціативний тест (і для дітей, і для дорослих), які допомагають виявити інтереси та установки особистості, наявність у неї прихованих афективних комплексів, психосексуальних проблем тощо.

Виходячи із конкретики поставлених перед експертом запитань, підбираються діагностичні методи з так званою вузькою спрямованістю чи орієнтацією. Так, для діагностики рівня та особливостей інтелектуального розвитку особистості часто використовують тест на інтелект (CFIT) Р.Кеттела (без вікових обмежень), тести інтелекту Векслера (для дорослих і дітей), вербальний тест Айзенка (для людей віком від 18 до 50 років, які мають хоча б середню освіту) та ін.; пам’яті – методики “Шкала пам’яті Векслера”, “Впізнавання фігур”, “Образна пам’ять”, методику “Заучування 10 слів” О.Лурія та ін.; уваги – тест Бурдона “Коректурна проба”, методику “Таблиці Шульте”, методику Горбова “Червоно-чорна таблиця”; мислення – методики “Прості ті складні аналогії”, “Виділення істотних ознак” та ін.

Мотиваційна сфера особистості може вивчатись за допомогою методики “Розподіл часу” С.Рубінштейна, опитувальника

Едвардса “Список особистісних переваг” та ін.; її психологічний стан – опитувальник “САН”, “Шкала реактивної та особистісної тривожності” Спілбергера-Ханіна та ін; особливості міжособистісної взаємодії – опитувальник Лірі “Інтерперсональний діагност”, опитувальник Томаса “Пошук виходу із конфліктної ситуації”, методика “Визначення спрямованості особистості” тощо.

Таким чином, підбір методів і методик для експертного дослідження здійснюється індивідуально щодо кожної справи, виходячи із її особливостей та поставлених перед експертом запитань. Однак зазначимо, що не слід надто захоплюватись психодіагностикою, оскільки на момент експертизи підекспертний в багатьох аспектах вже зовсім інша особистість, яка фактично знаходиться в новій соціальній позиції, породженій пережитими подіями і їхніми морально-правовими наслідками. Крім цього, треба пам'ятати, що деякі методики (наприклад “ТАТ” та ін.) досить чутливі до тимчасових станів особистості, що ускладнює виявлення її стійких рис та властивостей. Виходячи з цього, необхідним є динамічний підхід до вивчення особистості підекспертного, який забезпечить можливість максимально повного аналізу його життєвого шляху, особливостей формування і функціонування в системі міжособистісних стосунків.

Заключний етап полягає у підведенні підсумків експертного дослідження. За своєю суттю він представляє собою процес формування остаточних синтетичних інтегративних висновків, які виступають відповіддю на поставлені перед експертом запитання. Вони оформлюються, згідно з чинним законодавством, у письмовий документ, що має назву “Висновок судово-психологічної експертизи”, і носить доказовий характер.

Отже, методика судово-психологічної експертизи повинна бути орієнтована на отримання інформації про динаміку і зміст загального психічного розвитку підекспертного, тобто про особливості формування і прояву у нього психічних процесів, станів і властивостей, адаптації до соціуму, мотивації діяльності, міжособистісної взаємодії тощо.

III. ОФОРМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА

Висновок судово-психологічної експертизи виступає підсумковим документом всієї роботи експерта-психолога. Він повинен бути написаний зрозумілою мовою, тобто спеціальні наукові категорії повинні бути пояснені. Важливими моментами висновку, як зазначає М.В.Костицький, є його простота і переконливість, аргументованість і чіткість.

Традиційно підсумковий документ експертизи складається з трьох частин: вступної, описової (дослідницької) та заключної.

Вступна частина повинна відображати наступні дані:

- вид експертизи;
- місце і час підготовки “Висновку”, а також місце і час проведення експертизи (вказуються також особи, які були присутні при ній);
- відомості про експерта (прізвище, освіта, спеціальність, науковий ступінь і звання, місце роботи і посада, інколи – стаж роботи експертом);
- правова підстава проведення експертизи (назва процесуального документу (постанова, ухвала), посадової особи чи вищого органу, час і місце його ухвалення);
- перелік документів, що надаються для експертного дослідження (кримінальна справа, медична документація і т.д.);
- перелік питань, поставлених перед експертом (зазначаються в тій послідовності і формі, що вказана у постанові чи ухвалі про призначення експертизи).

В описовій частині вказуються:

- обставини справи в інтерпретації експертів, не виходячи за межі тих, що окреслені у постанові (чи ухвалі) про призначення експертизи (чинне законодавство не встановлює обов'язковості такої інтерпретації і взагалі не регламентує структури

“Висновку”. Важливим є його зміст, особливо в тих аспектах, які стосуються поставлених питань);

- анамнестичні дані про особу підекспертного (як правило, вказуються у “Висновку” комплексної експертизи, а при потребі, коли експерт виявив залежність між минулими подіями життя підекспертного та певними обставинами справи, і у “Висновку” простої);

- результати бесід та спостереження, зазначаючи особливості позиції підекспертного щодо проведення експертизи;

- перелік застосованих психодіагностичних методів і методик з коротким поясненням змісту їх спрямування;

- констатація отриманих результатів та їх інтерпретація (можуть також подаватись формули, таблиці, графіки, схеми і т.д.).

Дослідницька частина “Висновку” повинна містити опис психологічних особливостей підекспертного в цілому та особливостей його поведінки в криміногенній ситуації зокрема. Якщо експерт не зміг отримати необхідну інформацію про предмет дослідження, то про це, а також про причини такої ситуації, необхідно зазначити в цій таки частині.

В заключній частині робляться висновки по експертизі у формі відповідей на поставлені питання, які формулюються в аналогічній послідовності. Їх зміст повинен відповідати змісту поставлених питань, виражатись чітко, не допускаючи дозначності та неоднокових тлумачень. У випадках, коли відповідь не може бути точною, про це обов’язково зазначається. Крім цього, якщо для отримання відповідей необхідне залучення знань із суміжної науки, експерт має право запропонувати призначити комплексу експертизу.

“Висновок” як підсумковий документ закінчується особистим підписом експерта.

Відмова від проведення експертизи і подання “Висновку” можлива лише в тих ситуаціях, коли слідчий чи суд не задовольнили клопотання експерта про надання йому додаткових матеріалів по справі, які, на його думку, мають пряме відношення до досліджуваного предмету, або коли поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань. В будь-якому випадку

при неможливості надання “Висновку” експерт у письмовій формі повідомляє про це той орган, що призначив експертизу.

“Висновок судово-психологічної експертизи” оцінюється слідчим (судом) на предмет його доказової ваги, виходячи із критеріїв його наукової обґрунтованості та достовірності. Звичайно, ні слідчий, ні суддя, як правило, не володіють достатньо повними знаннями психології, тому така оцінка стосується здебільшого форми “Висновку”. При цьому аналізуються логіка, послідовність, чіткість викладу інформації, конкретність (а не наближеність) даних; визначається, чи не виходив експерт за межі своїх повноважень, даючи відповіді на правові питання (винна чи невинна особа, міра її вини, причини злочину і т.д.) тощо. Виходячи із результатів такої оцінки слідчий (суд) приймає рішення про обґрунтованість, а отже доказовість “Висновку” або про його неповноту чи недостовірність. При останньому може ініціюватись допит експерта, проведення додаткової або ж повторної експертизи.

В кримінальному процесі, як зазначає В.Романов, висновки експертизи використовуються слідчим (судом) в наступних випадках:

- 1) при вивченні механізму здійсненого злочину (ін формація про підекспертного, що міститься у “Висновку”, допомагає зрозуміти динаміку, мотиви злочину, побачити справжні причини, які сприяли здійсненню протиправних дій);
- 2) при доказуванні та кваліфікації скоєного (як вже зазначалось, “Висновок” судово-психологічної експертизи є одним із доказів фактичних обставин, що мають значення у справі. Крім цього, судово-психологічна експертиза може використовуватись як спосіб встановлення фактів, що забезпечують успішність чи ефективність проведення інших експертиз);
- 3) при необхідності перевірити факт невинного заподіяння шкоди особою, яка хоч і передбачала настання шкідливих наслідків, проте не могла запобігти їх в силу невідповідності своїх психофізіологічних якостей нервово-психічним перевантаженням, екстремальним умовам, в яких вона опинилась;

- 4) для встановлення обставин, які пом'якшують покарання (наприклад, при скоєнні злочину в стані афекту, іншого стану емоційного, психічного напруження; при виявленні в обвинувачуваного ознак відставання в психічному розвитку, які не позбавляють осудності);
- 5) з метою застосування справедливих заходів кримінально-правового характеру стосовно винних у скоєнні злочину з врахуванням їх особистості (експертне дослідження власне і спрямоване на виявлення та характеристику психологічних особливостей особистості підекспертного);
- б) з тактичною метою: для встановлення психологічного контакту під час допиту, проведення інших слідчих дій; для викриття допитуваного в брехні, а також для з'ясування причин ненавмисного викривлення фактів свідком.

Таким чином, судово-психологічна експертиза виступає важливим засобом отримання доказів, фактичних даних про психологічні особливості підекспертного. За її допомогою створюються необхідні умови для більш повного вивчення суб'єктивної сторони злочину, об'єктивної оцінки показань свідків, потерпілих, обвинувачуваних (підсудних), вияву обставин, що пом'якшують покарання, а також для встановлення психологічної суті причин і обставин, які посприяли скоєнню злочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л.В. Взаимоотношение психологии и уголовного права в аспекте экспертологии // Психол.ж-л, 2002, том 23, №6, с.60-71.
2. Алексеева Л.В. Практикум по судебно-психологической экспертизе. – Тюмень, 1999.
3. Алікіна Н.В. та ін. Психологічна експертиза в слідчій практиці. – К, 1993.
4. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. – Львів, 2003.
5. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб., 2000.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб., 2000.
7. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник. – М., 1996.
8. Конева Е.В., Орел В.Е. Судебно-психологическая экспертиза. – Ярославль, 1998.
9. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. – Львов, 1989.
10. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. – М., 1980.
11. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М., 1988.
12. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. – М., 2000.
13. Нор В.Т., Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – К., 1985.
14. Печерникова Т.П., Гульдман В.В., Остришко В.В. Особенности экспертной оценки аффективных реакций в момент совершения правонарушения у психически здоровых и психопатических личностей: Методическое пособие. – М., 1983.
15. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М., 2001.
16. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. – М., 2000.

17. Сафуанов Ф.С. Аффект: судебно-психологический экспертологический анализ // Психол.ж-л, 2001, том 22, №3, с.15-25.
18. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – М.,1998.
19. Ситковская О.Д., Коньшева Л.П., Коченов М.М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. – М., 2000.
20. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта: Методическое пособие. – М., 1983.
21. Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я.Ю.Кондратьєва. – К., 1999.

Підписано до друку 18.09.2003 р. Формат 60x84/16.
Папір ксероксний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 1,75. Тираж 300. Зам. 129.

Друкарня видавництва “Плай” Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
тел. 59-60-51